

TOLNAI LAJOS: AZ ÚJ FŐISPÁN

Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1955.

Közel félévszázad óta nem jelent meg eredeti alakjában Tolnai regény.¹ Utoljára Mikszáth adott ki kettőt a Magyar Regényírók sorozatában, 1905-ben *A báróné ténsasszony-t* és 1909-ben *Az urakat*. Azóta jórészt csak a most megjelent *Az új főispán* valódi Tolnai regény, mert az 1942-ben megjelent *A sötét világ* inkább életrajzi és még inkább kortörténeti dokumentum, mintsem regény. A Móríc Zsigmond által átfordított *A nemes vér*, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentetett meg 1951-ben, eredeti művtárból erősen kiforgatott alakban került az olvasóközönség kezébe. Nem jártak sokkal jobban a Tolnai-novellák sem, alig egy pár jelent meg belőlük, a sok száz közül. Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a Tolnai-kiadások terén még sok a tennivalónk.

Igaz, sokak véleménye az, hogy nem nagy veszteség Tolnai műveinek nemismerése. Többen csak az antikapitalista írók látják benne, akit a narodnyik népi írók igyekeztek felfedezni, mások elismerik mondanivalójának jelentőségét, korleplező erejét, de éppen az általa megrajzolt világ kiábrándító sivárságától rettennek meg, ismét mások főleg művészetének korlátaitól félnek. Kétségtelen, hogy Tolnai nem alkotott remekműveket, de többször igen közel járt ahhoz s számtalan remekműbe illő részlete van, műveinek összessége pedig a leghívebb megjelenítése korának. Hogy valójában milyen volt ez a rothadó kor, azt elsősorban az ő írásaiból tudjuk meg.

A Tolnaival szemben megnyilvánuló kétkedések legfőbb oka, hogy nem ismerjük eléggé, nem fordítottunk munkásságára kellő figyelmet, pedig megérdemelné nemcsak önmagáért, hanem a magyar realista regény útjának megismerése szempontjából is.

Tolnainak általában csak az a nyolc–tíz regénye ismeretes, amelyek működésének közepső szakaszából, főleg a 80-as évekből valók, de hogy milyen úton jutott el ideig, hogy végigkísérte 48-tól a nemzeti lét minden fázisát s hogy belőle milyen új utak ágaznak, az elkerülte a kutatás figyelmét. Tolnai nem annak a 8–10 regénynek az írója, hanem 38-é, 600 novelláé és félszáz tanulmányé. A végső ítéletet csak ezek ismeretének birtokában mondhatjuk majd ki.

Nem valószínű ugyan ezek után sem, hogy teljesen meg fog változni a Tolnairól alkotott kép, de hogy alaposan módosulni fog, az az eddigi kutatások nyomán máris kétségtelen.

Kiderül, hogy fokról-fokra nyomon kíséri a 19. század második felének változásait, hogy nemcsak a pusztuló nemességet látja meg, és nemcsak leleplezi a polgárság és nemesség korrupt világát, hanem egy szakaszon igenli is a polgárság előtörését, nem antikapitalista, mint sokan vélték, hogy szükségesnek tartja a kapitalista átalakulást s hogy erről megvan a maga elképzelése. Ez a felfogás azonban igen bonyolult és ellentmondásos. A legrövidebben úgy jellemezhetnők, hogy nem a kapitalista átalakulást tartja károsnak, hanem — mint moralista — a polgári erkölcsöket, amiből az is következik, hogy az erkölcsök megváltozásától reméli a társadalmi átalakulást is, azért olyan kegyetlen leleplező s azért nyilvánul meg részvéte az elnyomottak iránt. Egész felfogásával kapcsolatban lehet csak megértenünk a kapitalizmusról vallott nézeteit, amelyek kétségkívül hibásak, de nem lehet rá mondani, hogy antikapitalista s még kevésbé, hogy romantikus antikapitalista.

Kiderül eltemetett írásaiból, hogy hangot adott a parasztság földéhségének, önálló gazdálkodás utáni vágyának, s hogy igen modern is tudott lenni, nem egy 20. századi problémát meglát és fölvet már a 80-as, 90-es évek fordulóján. Kiderül mindezekből, hogy Móríc nem ok nélkül fedezte fel benne a maga elődjét.

Tüzetesebb vizsgálat megmutatja azt is, hogy művésziiségében sincs olyan szakadék közte és Jókai—Mikszáth között, gyakran igen közel tud lépni hozzájuk, van önálló, külön világa, remek, papírról lelépő, kora köztudatában is átment figurája, vannak kitűnő, felejthetetlen helyzetei. A társadalmi hibákkal szembeni gyűlöletéből művészi szempontból is fakadnak értékek s nem egészen alaptalan Adynak ama megállapítása, hogy: „Mellékesen pedig legelső íróembere volt ez országnak...”

Többet meglát már ebből az újonnan kialakulóban levő Tolnai-arcból a most kiadott kötet bevezetőjét író Vajda Miklós is. Öröndetesnek kell tartanunk ezt az előszót, amely a mindkét irányban mértéktartó ítéleteivel a helyes úton jár. Szélesebb alapon vizsgálja Tolnai munkásságát s nem fél kimondani, hogy: „A tizenkilencedik század második felének vitathatatlanul Jókai és Mikszáth voltak a legnagyobb magyar prózaírói, de a kor képe sokkal igazabb és sokkal teljesebb, ha hozzáteszük azt is, amit Tolnai Lajos műve jelent.” (7. l.)

Később, egy lépéssel tovább merészkedve, ugyanezt a gondolatot így fogalmazza meg: (Tolnai) „a magyar prózának micsoda remekeit teremthette volna meg, s Jókai, Mikszáth

¹(Az ismertetés meglátáskor még nem jelent meg Marosvásárhelyen A: U. a., sem az Olcsó Könyvtárban A jub. lán ok.)

mellett is üresen maradt hézagait tömhetne volna be remekművekkel? (13. l.) Ez burkoltan azt mondja, hogy Tolnai bizonyos kérdésekben többet mondott e nagy írónál és hogy előbb észrevett egyet-mást, mint azok.

Helyes megállapítás az is, hogy Tolnai több művében *benne van* egy-egy remekmű, hogy Tolnai „túlírja” műveit, a sok személyes vonatkozás, az érzelmi túlfűtöttség sallangjai eltakarják a remeket s ha lehántanók ezeket róla, sokkalta jobb műveket kapnánk. Ezt vette észre Móricz is s ezért kezdett Tolnai néhány regényének átdolgozásához; ez azonban mindenkor kétes értékű eredményre vezet s így történt most is, — nemigen segített Tolnain. Nem egy másik írónak kell kihámozni egy műből az értékeket, hanem magának az olvasónak.

Helyesen ágyazza be a bevezetés Tolnai emberi és írói magatartását a korba, családi és egyéni viszonyaiba. Hangsúlyozza Tolnai szemléletének a reformkori haladó nemesi gyökereit. Tegyük hozzá, hogy Tolnaira, nemesi származása ellenére is, inkább illik a honoráriói meghatározás, hiszen már apja életében teljes mértékben észre a helyzet megaláztatásait s maga is háromszorosan honorárior volt, mint tanár, mint lelkész és mint író is. Gondolkodásának kétségtelenül vannak a nemességhez fűződő száilai, de azok nem származásából fakadnak, hanem elsősorban magából a korból, hiszen még a plebejus származású Vajda János is a nemesség megjavításától várta egy időben a nemzet sorsának megjavulását.

A bevezetés csak röviden futhatott végig Tolnai művein s ez menthetetlenül torzításokhoz vezetett. Nem lehet most itt cél ezeknek a kiszedegetése, de van egy-két olyan megállapítása, amelyet ki kell egészíteni vagy vitázni kell vele. Igaz, hogy Tolnai Bachkorról szóló regényei a legmerészebb hangok közé tartoznak irodalmunkban s már magáért ezért is figyelemre méltók, de észre kell vennünk azt is, hogy nemcsak annak a korszaknak a leleplezése Tolnai célja, hanem annak kimutatása is, hogy a saját kora egyenes folytatása a Bach-világnak. És ebben van igen nagy jelentőségük ezeknek a regényeknek.

A bevezetés figyelemre méltatja Tolnai eddig elhanyagolt ars poétikáját is, amely szinte kulcsot ad kezünkbe nemcsak Tolnai műveinek megértéséhez, hanem olykor bevillágit a kor irodalmi életébe is, annak harciba, a realizmus diadalra juttatásának küzdelmeibe. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy téves és helytelen az a megállapítás, mely szerint „az Irodalom számaint majdnem teljesen ő maga írja tele.” (16. l.) Ez ellen már Móricz is felemelte szavát annak idején a Kelet Népeben s felsorolta, hogy mennyien írták a lapot, s tegyük hozzá, hogy nem egy kitűnő

kritikus, költő, fordító dolgozott bele, hogy csak a legjelesebbeket említsük, Palágyi Menyhért, Reviczky Gyula, Szabó Endre, aki Puskin-fordításokat közölt.

Az általános részhez még annyit, hogy a Benedek Elektől idézett részletet nem tartjuk szerencsésnek, vagy ha idézzük, jobban meg kell magyaráznunk, de olyan kitévelt szó nélkül hagyni, hogy Tolnai regényének még „a lelke is ocsmány”, nem lehet. Ezt igazán nem lehet Tolnai regényeiről elmondani, sőt éppen ellenkezőleg, ha van valahol morális tisztaságért folytatott harc, akkor éppen nála van.

Az új főispán értékelésével egyet lehet érteni. Fő ereje a kor társadalmának sokoldalú leleplezésében van. De meg kell jegyeznünk, hogy ugyanebből adódik fő gyengesége is, hogy e leleplezések olykor már unalomig ugyanazt ismétlik el több variációban. Nem érthetünk azonban egyet azzal a megállapítással, hogy az „új főispán”, a népi származású főhős csak „eszköz” a leleplezésekhez. Az igazság az, hogy Tolnai itt (és *A polgármester úr*-ban) pozitív vonású hősképet állít a regények középpontjába, akik szembe mernek és tudnak szállni a korrupt világgal. Bennük arról tanúskodik Tolnai, hogy a népből jövő emberekben látja azt az erőt, amely szembe képes szállni ezzel a renddel. Hogy ez nem a valóság ábrázolása, hanem „vágy” kifejezése, az igaz, de ez a vágy ott égett minden jobbérzésű emberben és ennek ad hangot Tolnai s kora is így értékelte. Palágyi Menyhért kritikája is azt mondja a regényről, hogy ennek a hősknek nem szabad elbuknia. Az viszont kétségtelen, hogy a miniszter deus ex machinaként avatkozik a dolgokba, ami művésziileg is hibás megoldás.

Jól elemzi a bevezetés az alakokat. Helyesen veszi észre, hogy e regényben a Széchenyi útját követő nemesekkel találkozunk s hogy ezzel szemben a dzsentiről kapunk kiábrándító, züllöttségét minden oldalról bemutató, szatirikusan kiélezett képet. Ez a szatirikus ábrázolás el is torzul a regényben s így sokat veszít realitásából. Egyik nagy hibája a műnek az is, hogy viszonylag igen sovány a cselekménye, alig elégséges egy ilyen méretű regényhez.

Talán nem lett volna érdektelen felhívni az olvasó figyelmét a regényben jelentős szerepet betöltő magyar–román kapcsolat szép példájára.

A bevezetés kapcsán felmerül a Tolnai-kutatás néhány hátralevő fontos feladata, amelyekre a kor irodalmi irányzatainak megismerése szempontjából igen nagy szükség volna, mint pl. a realizmus és romantika viszonyának tisztázása, valamint a naturalizmus szerepének megvizsgálása, beható stíluselemzés útján.

Jegyezzük meg végül, hogy a könyv kiállítására, szövegképe gondos munkára vall, de nem lett volna érdektelen megjegyezni, hogy a kiadás az 1886-ban megjelent szöveg alapján készült. (Ugyanis először a *Gondűz*ben jelent meg 1885-ben.) Egy-két elírásra is figyelmeztetnünk kell: Tolnai, ahogyan végzett, nem mindjárt került a református gimnáziumba tanárnak, előbb egy ideig Török Pál mellett káplánkodott. (8. l.) A *lutris mester* először nem 1866-ban jelent meg, hanem 1862-ben Arany szépirodalmi Figyelőjében. (9. l.) — Tolnai Pestre visszatérte után csak jóval későbbben lesz fővárosi tanár és a Képes Családi Lapok szerkesztője is csak évek múlva, az 1887-ben megszűnt *Irodalom* után. (18. l.)

A könyvhöz csatolt Jegyzetszótárt korrektnek kell mondanunk, bár megjegyezzük, hogy a közkeletű, idegen eredetű szólásokkal, közhelyekkel kapcsolatban nem ártott volna megjegyezni, hogy melyik nyelvből valók. Egy szót azonban kétségkívül másképpen kellett volna magyarázni. „Kiméra — tűzokádó szörny az ógörög mitológiában — mondja a jegyzet, ehhez hozzá kell tenni a szó általános jelentését is.

Mindent összevéve, örülni lehet ennek a kiadványnak, amely egy igen érdemes, nagy jelentőségű íróval ismerteti meg a magyar olvasóközönséget s az irodalmi közvélemény eddigi Tolnai-képét újabb vonásokkal gazdagította.

Gergely Gergely

GÁLOS REZSŐ: SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ!

Művelt Nép, Bp. 1955.

Fél évszázaddal ezelőtt Szentjóni Szabó László költészetének vizsgálatával kezdte munkásságát Gálos Rezső s ez volt pályája záróköve is. 1905, 1906, 1908, és 1911 jelzik (1954 előtt) azokat az éveket, amelyekben Gálos Rezső behatóan foglalkozott Szentjóni Szabó László életével és költői pályájával. Ezek a munkák elsősorban adatfeltáró vállalkozások voltak és természetüknél fogva az adatszűrés kerületté váltak az értékeléssel szemben. A kor nézeteire jellemző módon, szinte valamennyinek közös vonása az a megállapítás, hogy Szentjóni Szabó László költészetének értékét majdnem kizárólag a Vergilius-, Horatius-, Ovidius- vagy éppen Gellert-, a göttingiaiak, esetleg Rousseau-hatások erejében mérte le. Volt cikke (ItK. 1908.), amelyben Szentjóni költészetét egyenesen a Musenalmánach és a Hainbund költőinek munkáiból eredeztette.

Jogosan volt várható, hogy legutolsó (1955-ben megjelent) munkájában az addig feltárt adatok birtokában — összegezi addigi saját véleményét Szentjóni pályájáról. Sajnos, nem egészen ez történt. A most megjelent „Szentjóni Szabó László”-tanulmány sokban ismétlése az 1911-es kiadás előszavának („Szentjóni Szabó László költeményei”. Bevezetés, 1911.) Igaz, nem válthatta valóra azt a szándékát, hogy a „korról adott képet kiegészítse” — halála megakadályozta ebben. Igaz az is, hogy néhány fontos helyen korrigálta az azóta tévesnek bizonyult vagy éppen avullttá vált nézeteket és torzításokat. (Elsősorban a Martinovics-mozgalomhoz való viszonyát igyekezett teljesen új szemzőgből magyarázni.)

A könyvet — sok kedvező vonása ellenére — bizonyos hiányérzettel tesszük le. Minde-

nekelőtt nem adja meg Szentjóni költészetének fejlődésének teljes képét. Filológiai módszere mintha egyenesen gátolná, hogy a költő pályáját egészében láthassuk. A részleteket magyarázza és nem látatja a teljes képet. Másrészt viszont az egyes fejezeteken belül rajzolt Szentjóni „részletkép” sokkal elevebb, mint az ezek összegéből megalkotott vagy megalkotható „teljes” portré. Mintha az olvasóra bízna a végső értékelés munkáját. (Ilyen pl. az a kissé merev szembeállítás, amelyben egyfelől a kispolgári-plebejus Rousseau tanítványa Szentjóni Szabó, ugyanakkor keresi a főnemesis kapcsolatokat: Gálos Rezső mindig azt hiteti lényeges vonásnak, amelyikről éppen ír.) Értékelésében (ill. előbbi nézeteinek korrigálásában) gyakran találunk felületes és formális megoldásokat. Ilyenre gondolunk: a *Kivánság*-ból idéz és megjegyzi: „Magja még a nálunk élő feudális humanizmusra emlékeztet, de a francia forradalom idején leírva, az egésznek van valamelyes nyomatéka.” (18. o.) Szentjóni Szabó *esetleges* célzásaira Gálos Rezső is célozgat, de nem mondja ki határozottan gondolatát. Lehetséges bizonyos keveredése a feudális humanizmusnak és a rousseau-i felfogásnak, mégis éppen a körülötte levő szövegrészek hangja miatt több van benne, mint „valamelyes nyomaték”. Egy másik megállapítása Szentjóninak a martinysti csatára írt verseiről szólva hangzik el: „... dicsőíti Koburg és Laudon tábornokokat. Úgy festene, mintha dicsőítő költeményeket írta. Valójában mindegyiknek érzik valami éle is.” (27. o.) A végleges döntést részben az olvasóra bízta, részben maga magyarázza meg. Nem szabad elfelejteni, hogy az erősen jozefinista Szabó László Koburgban és Laudonban